

Маријан Машо МИЉИЋ*

ДИНАСТИЈА ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ, ЦРНА ГОРА И ЦРНОГОРЦИ – ИЗМЕЂУ МИТА И СТВАРНОСТИ, ТРАДИЦИЈЕ И ИСТОРИЈЕ

У страху да на упражњену митрополитску столицу ондашњи пећки патријарх Калиник, иначе султанов намјештеник, не доведе свога кандидата на чело Црногорске митрополије, Општеземаљски црногорски збор је изабрао, против његове воље, младог цетињског постриженика Данила (мирско име Никола – Нико), сина Шћепца Калуђерова Петровића, за црногорског владику, који је у својем достојанству обједињавао и свјетовну и духовну власт.

Након избора, главари су, по предању, огњем из пушака и цјеливањем у руку поздравили младог црногорског господара клицањем: „У добри час и срећан дан био!” и уз црквену пјесму: „Благословен зрјади во имја Госјодње”.

Тај избор је, по суду историјске науке, означио не само почетак нововјевне државности Црне Горе него и правац и смјер којима се кретала црногорска државна политика у посљедња три столећа, у ореолу слободе црногорске, која је над Цетињем, цијелом земљом и окружењем сијала као Витлејемска звијезда у можда најкритичнијем периоду балканске историје.

И заиста, ријетке су династије које су имале тако судбоносну и тако дјелотворну улогу у историји свога народа и државе, као што је то црногорска династија Петровић Његош. Свих седам Петровића – пет владика и два свјетовна господара, с ове историјске дистанце, из овог времена, боље се виде а њихова величина и значај јасније се истичу и схватају. Они су потпуно саображени укупној историји Црне Горе, црногорској држави и црногорском народу, духу и култури. Отуда и осјећање њихове увијек присутне свевремености. Међутим, иако судбински стопљени са својом владалачком кућом и династијом, ни Црна Гора ни Црногорци нијесу се увијек једнако односили према њеним појединачним протагонистима или династији у цје-

* Књижевник, публициста, Подгорица.

лини, како за вријеме њиховог владања тако ни након смрти. Такође, и сами династи, као изразите индивидуалности, сваки у своје време, под бременим државничким, с одговорношћу и историјским задацима, са заблудама и илузијама, ријетком далековидошћу и осјећањем историјске мисије – нијесу се једнако могли односити ни према држави ни према сопственом народу.

Циљ нашега рада и јесте да се, бар донекле, покаже спрега између мита и стварности, традиције и историје, с лица и с наличја, у неколико димензија значења, у опсегу одабране теме.

Иако ријечи којима је поздрављен владика Данило носе у себи и нешто тајанствено и почетак и једног мита и култа, у суровој црногорској реалности и борби за опстанак није се изградила посебна црногорска митологија, већ је све што је у вези са Петровићима Његошима остало на нивоу приче и предања у оквиру црногорског друштва, које је прошло кроз неколико фаза. Та свијест није „самој себи нејасна”, митска већ је остала на нивоу легенди, у којима има више истине него маште, више сујевјерја него наивне фантазије, више елементарног и Божјег страха него вјере у нешто натприродно. Петровићи су углавном, у тим легендама и анегдотама, у предању, реалне личности, духовници и војсковође, ствараоци и хероји, државници, историјске величине, који се као носиоци државне моћи и духовне снаге мијешају у живот друштва и судбине људи. Само Петар I Свети и донекле Петар II имају у својим биографијама неке елементе натприродног, донекле мистичног. Али и за остале су сачуване и памте се неке необичне околности, тајанствене појединости, било да су из времена њиховог живота и владања било да су настале касније као израз колективног духа било као резултат појединачног домишљања приписаног колективној свијести и народном духу. Такође, извјесној митологизацији династије доприносили су и сами династи, нарочито двор књаза-краља Николе, као и политичко-идеолошке потребе актуелних власти у 20. вијеку, цркве и других чинилаца. Све се то скупа, као традиција, преносило с кољена на кољено и није никаква фантастична историја него израз крваве борбе за опстанак, слободу и слободан живот. У стварности у којој дјелују седам Петровића, која је била толико ужасна и поражавајућа, у којој преживјети није значило само вјештину него много више срећу, у којој је идеализација била опасна а сувишак вјере депресивно оптимистичан, одвијала се владавина ове по много чему јединствене династије. С друге стране, та стварност је била катализатор преко кога су и династија, односно њени владоци, и Црна Гора и Црногорци могли да провјере своје историјско позвање, мјесто и улогу.

Између династија у прошлости Црне Горе, упркос извјесним хијатусима, управо су Петровићи наново повезали, створили и претворили цијелу црногорску прошлост, а у круни краља Николе симболично је сажета цијела њена повјесница од Краљевства Словена до Краљевине Црне Горе.

Зато се појам традиције у нашем раду узима и у ширем и у посебном смислу, с критичким нагласком. У општем смислу, под традицијом се подразумева не само преношење из генерације у генерацију искустава оних које су претходиле и њихово конзервирање у историјској спреси Петровића, Црне Горе и Црногораца, не понављање него један *активан*, животно-креативан однос сваке генерације према сопственој прошлости. Јер ни црногорска традиција, па ни однос према Петровићима, не стичу се пасивно, не наслеђују, већ се за њих мора изборити свако покољење и сваки појединац. У том случају наглашено је *осјећање историје*, онога што је у прошлости трајно, садашње – а не прошло и мртво. То је свијест о мјесту и времену Петровића у односу на нас живеће, самосвијест да можемо и њих и себе да укључимо у поредак *историје Црне Горе*, у њену цјелину. Иако је прошлост неприкосновена и за историчаре и друге научнике, онаква каква се стварно догодила, у духовном поретку садашњост неминовно мијења прошлост, али и та иста историјска прошлост увијек, и изнова, обликује нашу садашњост. Тако и Петровићи обликују и мијењају и наше вријеме и нас, али и ми њих.

Историчари суде и промишљају по мјерилима прошлости, а остали по начелима садашности, умјетници поготово. Ако је то проба и историјских и општедуховних вриједности, Петровићи су издржали ту пробу.

Прошлост се не може поправљати, али њено дејство на садашњост може. Дух Црне Горе се мијењао, а тиме и наша слика о Петровићима. Ми прошлост изнова откривамо, и она нам се указује изнутра зато што наша садашњост представља свијест о прошлости којој они и припадају.

Петровићи јесу оно што су по себи, али и оно што ми знамо о њима, што су временом постали. И поред претрајавања двојне свијести у црногорском бићу и сталних својатања њихове историје и културе, Црногорци имају развијену свијест о прошлости, о Петровићима – више преко традиције него преко историје, јер ова друга, зависно од метода и научног концепта, поставља не само питање историјске истине него и питање власништва или сувласништва њихове прошлости. Јер, на Балкану од средине 19. вијека и кроз цијели 20. вијек водила се жестока национално-идеолошка битка не само за територије малих народа него и за њихову прошлост, културну ризницу, па и за династије. С друге стране, за све вријеме више него двовјековне владавине династије Петровића, нема јасно дефинисаног, осмишљеног црногорског државног и националног пројекта, па чак ни плана, већ је то политика тренутка која се узда, више у случај него у нужност, да се у оквиру општих европских прилика и наклоности великих сила постигне што више. Иако је вријеме Петровића одавно прошло, њихов печат који су оставили у историји и на укупни живот Црне Горе, духовни и културни, јесте неизбрисив. Као да се неки вид њихове владавине наставља, у овом или оном виду, све до наших дана, уз неријетке злоупотребе ове часне династије. То дејство је и позитивно и негативно. Његово духовно трајање, на

метафизичкој висини која је недоступна обичним смртницима – није ничим угрожено. Њихов углед и значај расту у времену, кроз историју – и мјера су судбине Црне Горе и њене слободе.

И о Петровићима се, задуго, као и о много чему другом у црногорској историји, више памтило него што се записивало. Предање је преносило народно памћење и искуство о владоцима из куће Петровића на више начина: кроз причу, пјесму и друге форме. Традиција Петровића је живо присутна у Црној Гори. Велики дио предања је записан и тако трајно сачуван за будућа времена и нараштаје. Па ипак, иако је устаљено и у традицији и у историји да потичу из Босне, питање њиховог даљег поријекла још увијек није сигурно установљено, нити у предању нити у историји. Ту је зачетак легенди о Петровићима, односно легенда једног великог почетка.

Интересовање историјске науке за Петровиће почело је, озбиљније, средином прошлог вијека, па и раније – од *Историје о Црној Гори* владике Василија (1754), преко каснијих аутора тзв. романтичарске историографске школе до оних чија је научна позиција критичка. Романтичари се ослањају више на предања него на историјске изворе, архивску грађу и документа, док је то обрнуто код представника критичке историографије.

О Петровићима постоји бројна литература, домаћа и страна. Обрађени су у ширим прегледима историје као и у посебним монографским публикацијама, студијама, расправама, полемикама, мемоарима, путописима, памфлетима, у чланицама објављеним у периодици. Сачувана је и бројна архивска грађа из времена њихове владавине и, посебно, о њима као династији или појединим њеним владарима. У историјској науци владавина Петровића је солидно изучена али не и исцрпљена, јер се откривају и нови подаци и формирају нова сазнања.

Историографија се у највећој мјери слаже са предањима и традицијом, али научни приступ иде испод коре ствари и захвата догађаје, процесе, суштину. У изучавању Петровића и њиховог укупног наслеђа свој допринос су дале у друге науке: филозофија, етика, социологија, историја државе и права, историја књижевности, етнологија, историја културе и умјетности, лингвистика итд.

Кад би се скупила наједно, литература о Петровићима чинила би огромну библиотеку.

Објављени су и релевантни зборници архивске грађе и других извора. Такође, династија Петровић Његош односно поједини њени владике и господари били су и предмет различите умјетничке обраде.

Осим тога, наша тема може да се сагледа са више аспеката, у више димензија. Да ли су Петровићи, и од када, династија или владалачки дом? Јер, по неким ауторима ова династија почиње са књазом Данилом. До њега, узима се да је у питању насљедни облик теократске владавине.

Ова тема се може сагледати и на више равни: политичкој, културној, државно-правној, економској, социолошкој итд. Осим тога, може се истражи-

вати и у смјеру како сами Петровићи гледају на себе и своју владалачку позицију, како их виде други – из саме Црне Горе, из окружења и из Европе.

Критичка историографија одбацује мит, чак и народно предање, традицију уопште, као нешто не сасвим поуздано, ослањајући се на историјску стварност, трагајући за историјском истином. Међутим, рационално језгро предања остаје незаобилазно и употребљиво је у науци у мјери своје историчности, објективности уопште.

Жива слика о Петровићима комплетира се у сложенем јединству свих елемената традиције, историје и стваралаштва. Зато је интердисциплинарни приступ знаменитој црногорској династији најфункционалнији и најоправданији.

У народном памћењу снажно је присутно предање о утемељивачу династије Петровић Његош, владици Данилу, сину Шћепана Петрова. Иако није сачуван велики број анегдота и епских пјесама о првом владајућем Петровићу, његово присуство у садашњости је врло јасно захваљујући традицији, с једне стране, историјама Црне Горе владике Василија, Петра I, Симе Милутиновића Сарајлије, Милорада Медаковића и Димитрија Милаковића, с друге, и Његошевом „*Горском вијенци*“, с треће.

Медаковић је написао и прву монографију о овој историјској личности која је пресудно освијестила Црну Гору и њену историју усмјерила новим правцем. Медаковићево историографско дјело је спој традиције и историје. Иако се ради о преломном времену од када је Црна Гора одлучна да не узмиче пред Турцима, и не тако удаљеном, још увијек се воде полемике око тзв. „истраге потурица“, док су неки аутори доводили у питање и славну битку на Царевом лазу. Такође, послје свега остала је и мистерија око физичког лика првога владике из куће Петровића. Осјећајући величину историјске појаве и улогу владике Данила Његош га је, према себи, идеализовао, као образац духовне снаге и природне љепоте. Његов историјски задатак је био да развија свијест Црногораца и учвршћује визију ослободилачког рата против Турака. Историјско насљеђе које је владика Данило оставио својим насљедницима и црногорском народу било је огромно и обавезујуће.

И поред разуре Цетињског манастира и пустошења Црне Горе морална снага коју је код Црногораца пробудио владика Данило за даљи ослободилачки рат, уз покровитељство Русије, више није могла нестати.

То потврђују народна пјесма и прича, предање, али и историографски радови и романтичарске и критичке провенијенције.

О насљеднику владике Данила, његовом братучеду Сави Иванову, народно предање је сачувало најмање података, мада је завладичен у 19. години и био му помагач иако је доживио пеко 80 година, уз све невоље које су га пратиле: губитак мора (1718), порази и разуре, стричева смрт, разлаз са владиком Василијем када је требало да сарађују за опстанак и добро Црне Горе, па смрт енергичног синовца, долазак Шћепана Малог у Црну Гору

(1767), његова смрт (1773), дубока старост, гладне године, немирно окружење и турска опасност.

Народно предање га мало помиње, док је историографија према овоме владици црногорском направила велику неправду, поготово неки аутори у изрицању суда о његовој личности и владавини, представљајући га као чо-вјека пристоудне и мекане нарави, нејунака, среброљупца, митрополита који је „више бринуо о манастиру него о народу”, као да Стањевићи и Це-тињски манастир нијесу били резиденције владика и куће општенародне, пред којима је, „кад су људи од глади јели псе и мачке” спасавао сиротињу. Он је био мудри, смирени пастир свога народа, чији су углед и утицај били много већи него што му се приписује. У његово вријеме, захваљујући Са-виној мудрости, Црна Гора се није упуштала у ратне авантуре, које су уна-пријед биле осуђене на неуспјех. У његово вријеме Црногорска митрополи-ја је, по неким ауторима, већ третирана као аутокефална. Владавина владике Саве заслужује другачији приступ и поштенију оцјену историчара. Јер, владика Сава фактички није заслужио да ни у животу ни у науци буде оклеветан. Штавише, он није дозвољавао да се Црногорци увуку у рат који је унапријед изгубљен, него да остану по страни и у миру. Искуство са Ну-ман-пашом Ћуприлићем 1714. године било је сувише болно и скупо. Уз све то, у усменој традицији и писаним изворима позната је Савина оданост православној вјери, и тврда одлучност у сузбијању католичког утицаја и ширењу Римске курије на православне земље. Као и његов претходник, био је одан Русији и руском цару, за што му је приликом посјете 1742. узвраће-но изнад сваког очекивања. Русија је за њега имала разумијевања и потврди-ла његову тактичну политику. Ни појава Шћепана Малог и узурпација свје-товне власти, с ове историјске дистанце, не могу засјенити његову историј-ску и људску величину, нити умањити његове заслуге за Црну Гору и црно-горски народ; његова свеукупна личност се оцртава у реалним оквирима, по стварним заслугама. Надживио је бројне интриге судбине, замке историје – али није се обрукао. Нијесу га могли обрукати ни они који су о њему рђаво мислили или писали. „Повелитељ” Црне Горе, добри старац, Сава Петро-вић Његош умио је да заштити своју малу земљу, народ и Цркву. Између традиције и историје владика Сава је обезбиједио високо и часно мјесто.

Међу владајућим Петровићима владика Василије (1709-1766) се истиче као изразита индивидуалност: даровит, одважан, образован, млад и ватрен – визионар и писац. Као помоћник владике Саве, који га је зараније одре-дио за наследника, помагао му је у управљању земаљским и црквеним по-словима. Замјењујући свога рођака у вријеме његовог двогодишњег борав-ка у Русији (1742-1744), Василије је преузео обје власти у своје руке и по-чео да води енергичнију и самосталнију политику у односу на владика Са-ву. Он је, на неки начин, извршио „тихи пуч” и дошао са њим у сукоб, на-кон чега су се разишли, јер је сматрао да треба имати активнији став према догађајима и окружењу. Он је 1752. пошао у Русију (и још два пута је одла-

зио, 1758. и 1765). Његов борбени карактер обезбиједио му је у народу велику популарност а код непријатеља изазивао подозрење и жељу да га отрују. На жалост, нијесу сачуване легенде и анегдоте које се односе на њега, али је оставио трага у народном памћењу и епском пјесништву. Сачувана је пјесма у којој му се писмом обраћа босански везир да му пошаље „харач Горе Црне”, 12 младих дјевојака и чувену љепотицу Белу Станишића. Везир му пријети да ће, ако не испуни све што је тражено, похарати Црну Гору и „поробити мало и велико”. Василијев одговор одсликава и његов темперамент и карактер у цјелини, његову храброст, одлучност и духовност. Силном везиру владика Василије отписује, иронишући његове дрске захтјеве, истичући да слободна Црна Гора неће да плаћа харач:

„Нека знате шта је Црна Гора,
Да за Турке не рађа ђевојке,
Но за своју ђецу Црногорце...”

Василије се везиру, у народној пјесми, коју је штампао Сима Милутиновић – Сарајлија, подругљиво обраћа: „Чудим ти се босански шљивару”, без страха и комплекса од осионог везира и велике турске силе. Турска сила је разбијена, Тењај-паша рањен, а харач се више није никада плаћао у слободној Црној Гори (1750). Вјероватно да је ова пјесма мотивисала Петра II Петровића Његоша за оно чувено везирано писмо владици Данилу у „Горском вијенцу” и за његов „отпоздрав на писмо”. У „Историји Црне Горе” С. М. Сарајлије има доста података о Василијевом боравку у Русији и његовој смрти, као и то да је сахрањен у лаври Св. Александра Невскога. Сима наводи и текст натписа на гробу митрополита Василија. Такође, драгоцјени подаци су о овоме владици, који је углавном столовао на Цетињу а владика Сава у манастиру Стањевићи, у историјама Медаковића и Милаковића. Критичко сагледавање владавине и личности владике Василија садржи Руварчева „Монтенегрина”. У каснијој историографији објављени су бројни текстови о овој врло занимљивој личности у „златном” низу династије Петровић Његош, као и неколике монографије. Сагледан је у цјелини не само његов државнички и дипломатски рад него и његов значај као писца прве историје Црне Горе, допринос култури и књижевном стварању. Василијева преписка је такође врло значајна за сагледавање његове владавине и личности.

У историјској науци допринос владике Василија у стварању црногорске државе оцијењен је као врло значајан, особито његово настојање да се руској и европској јавности представе Црна Гора и црногорски народ. Неки историчари су скренули пажњу на његово осјећање историје и визионарске погледе на будућност своје земље.

Након смрти владике Саве и кратког владиковања његовог сестрића Арсенија Пламенца, на чело Црне Горе дошао је Петар I Петровић Његош, горостасна фигура црногорске историје – духовник, владар, војсковођа, зако-

нодавац, државник и писац – човјек ненадмашне харизме, познат као Свети Петар Цетињски. У историјама Црне Горе, ширим прегледима и бројним чланцима у периодици вишестрано је изучена владавина и све димензије његове личности, изречен научни суд о значају његовог државничког и културног дјела.

Присуство Петра I у традицији одржало се врло снажно све до наших дана. Велики је број прича, анегдота али и епских пјесама које чувају живу успомену на овога владика црногорског, којег су Црногорци још за живота називали *Светим* а Његош га канонизовао за свеца 1834. године. У неким круговима у окружењу то је, у оквиру политичких интереса, доживљено као велика несрећа, јер је тим утемељена династија Петровић Његош, што јој је још више подигло ионако велики углед и популарност.

Прича, предање и народна пјесма сачувале су бројне појединости и ситуације, ријечи које је он разним поводима изговорио, муке кроз које је пролазио, одлуке које је доносио, пресуде, кетве које је упућивао самовољним и непослушним.

Све то само јасније истиче величину овога ријетког владоца, и допуњава историографску слику о њему и научни суд.

Народно предање каже како је Петар I одлучно и храбро, ријечима и дјелом, у бесудном добу, прекидао међуплеменске бојеве и ланце крвне освете по Црној Гори. Народно предање вели: „Свеза би бијелом крпом браду, па узјаши на коња између племена која се кољу, па куми св. Јованом да се не кољу, али није мога увијек одбранили, но се прича, да су и на његову кућу често поломили тигле камењем”. У народу је, који је осјећао муке свога владике, остала ријеч да су „Светог Петра посветили неваљалство и муке које су му задали Црногорци, радећи он народу добро, а њему народ враћајући злом”.

Колика је била моћ крвне освете види се и по томе што Владика, чије су се кетве Црногорци плашили као од Бога, није могао да спријечи убиство свога тјелохранитеља. Приступајући у таквим приликама к њему на кољенима, орио се хор тих несрећника: „А не прокуни, Владико Свети, за име божје! – А, не прокуни Владико Свети, за велку славу божју!”. Онда слиједи његов опроштај или страшна кетва: „Дабогда ко убио...”

У својој испосници молио се да престане по Црној Гори та крвава куга, да се племена смире и живе у слози. Ни његова Стега ни Законик често нијесу помогли. Владика је без икакве плате или награде „кулучио” своје ојађеном народу, који се плашио да му „не остави црну кетву више главе”. Он је, ипак, увелико успио да уништи проклето сјеме крвне освете у Црној Гори, кроз страх од Бога и страх од душмана, стварајући народну слогу, прије свега апостолском снагом своје моћне и мудре ријечи: „Не, Владико, ако Бога знаш, живјејемо као права браћа...”. Владика су често знале да дирну муке народне да му потекну сузе „низ блиједе и измучене образе”, да плаче и да се смије у исто вријеме, да заигра у радосном колу црногорском.

Врло је занимљиво колико је Петар I носио у себи култ своје мајке, љубећи мјесто на коме се родила, која га је пратила „на мучним путевима врлине, борбе и искушења”. Он је изграђивао и култове слободе, добра и вјере у Русију.

У биткама је знао да збаци са себе мантију и да се одјене као ратник, држећи у десној крст а јатаган у лијевој руци. Кроз уста Владичина народ је изражавао своју мисао и свој морални став о добру и злу („Отроват је онај који је отровом задојен, а не онај који од отрова немоћан умире”), о слободи: „Мука је за оне који умиру бранећи своје, ма је већа за оне који умиру грабећи туђе.” И, заиста, владика је успијевао да учини у Црној Гори свога доба оно што није могао нико други ни прије ни послје њега.

У самоћи и општој пустоши, затварао би се у своју малу *ћелију* у Цетињском манастиру или у Стањевићима, задужбини Петровића, предајући се размишљању и молитвама. Народ је искрено осјећао положај свога владике: „Млоготи га је јада и мука убило у његовом животу, али му се и ево види, да није тако живио не би данас у они ковчег цјелокуп лежао, фала му и слава”.

Цијенили су га чак и његови противници. Један Француз је изјавио: „Петар I био је за ову малу брдску земљу што један Петар I за пространу руску империју”, а други додао: „Он је највећи човјек којега је родила Црна Гора”. За све је био човјек снажног духа и чврстог карактера. Када је промијенио свијетом, предање каже да је „цијела Црна Гора заплакала за њим”.

У своме завјештењу, благосиљајући Црну Гору, позвао је племена да на његовом мртвом тијелу ухвате вјеру и да се зајакну да ће заборавити на пушке-крвнице и да ће живјети у љубави и слози, остављајући проклетство за оне који тај завјет прекрше.

Остао је записан о њему суд народа да је био „ревностни апостол хришћанске вјере, проповједник братске љубави и јуначке слободе”.

Народ не само да се плашио његових ријечи и клетве него је и вјеровало да је он, пошто се представио, ближи Богу и да ће „вазда гледати и знати шта му раде Црногорци”. Зато је и остало: „Помози свети Петре!”. Култ Светога Петра Цетињског раније је био много снажније укоријењен у народу него касније, у 20. вијеку, у коме су га потискивали други култови. Знало се и гдје је све одмарао, одакле је све воду пио, куда је све ишао. Остало је вјеровање: „Кога је Свети Петар својом руком дотакао и својим миром помазао, тај не може ништа друго чињети, сем љубити своје отачаство”. Између свега осталог, у народу се памти да је био и висока раста и лијепа стаса, човјек ванредне природне љепоте, али и „богом изабрани првосвештеник” и „испосник”, „велики богомољац” који је сваки дан „свете молитве у своју ћелију читао”. Био је, по народу, добри пастир свога стада, али и храбри јунак и витез, сиротињски отац, мудрац.

Народ је био убијеђен и у видовитост светога Петра Цетињског и памтио је његова прорицања. Остало је забиљежено да је он (још 1785) на оку-

пу главара, на питање „Шта Бог ради?” скоро љутито одговорио: „Претура златну јабуку из руке у руку, а то значи неком узима а неком даје!” Народ је удесио да је у тој прилици, наводно, рекао: „Иза мене од наше куће доћ’ ће владалац, један човјек од кога Црна Гора неће видјети никакве користи. Неће бити познат по сабљи и пушци, али ће по перу бити славан и познат у цијелом свијету”. Наводно да је прорекао владику Рада. А онда је касније народно домишљање, или је то ујдурма сакупљача, приписало Петру Првом даље пророштво: „Иза њега ће доћ’ човјек од наше куће и неће бити поп ни краљ, но нешто између њих. Он ће прославити Црну Гору и проширити границе, али ће убрзо погинути од свога народа; неће ни десет година владати”. (Овако је прорекао књаза Данила).

„Иза њега доћ’ ће човјек, који ће бити његова звања и доћераће до краља. Благо Црногорцима који дочекају његову владавину, а куку онима, који дочекају његов свршетак. Ружно ће умријети... Осрамотиће свој народ и нашу кућу и на њему ће она нестати!” Овако је, наводно, прорекао краља Николу. Међутим, ако се зна да је ово предање забиљежено између два свјетска рата, лакше је схватити његову суштину и намјеру.

По једном казивању, нашавши се у Бањанима Свети Петар је ударио штапом у једну плочу и рекао: „Доћи ће вријеме да црногорска граница буде овдје!” То се и потврдило приликом раграничења између Црне Горе и Турске 1858. када је управо на том мјесту побијена „пирамида”.

Све речено о Петру I Петровићу Његошу говори колико су и он и цијела династија били стопљени са својим народом и његовим духом.

Петар II, у народу познатији као Владика Раде, такође је био омиљен, али се народ више плашио његове жестоке нарави и суда него клетве. Народ га је памтио по много чему: по поступцима, суђењима, суровим мјерама, али и праштању, по мудрим ријечима, по његовој посвећености књигама и писању, по његовим дјелима, нарочито „Горском вијенцу” који су неки знали напамет, а многе његове стихове узимали као народне а народне као Владичине. Сачуван је, заиста велики број прича, ангдота, сјећања и свједочења савременика о Петру II. Временом, како је његова слава расла, Владика Раде је постајао Његош. Тај симбол цијеле династије, постао је препознатљиво име овога владара, мислиоца и највећег пјесника којег је дало јужно Словенство. Народна предање је сачувало многе приче о његовом животу, државничком раду, сусретима са знаменитим Црногорцима или са странцима. Из тих прича еманира не само Његошев дух него и дух његовог народа. Све те приче, анегдоте, пјесме и друге форме предања истичу сву сложеност, величину и славу Петра II Петровића Његоша.

И историја и традиција свједоче да је он прославио црногорско име. Није заборављено да је Свети Петар рекао кад се Раде родио: „Ово дијете ако уживи, биће одличан јунак и паметан човјек”.

Народ је вјеровао да се на њему испунило не само стричево пророштво него и божја Промисао.

Истина, народни Владика Раде показивао је већу склоност ка свјетовном него ка црквеном начину живота, на што му је неко замјерио а он одговорио: „Лакше је бити владика, него човјек!“ Његов народ га је и доживљавао не само као владика и господара него и као „најсамотворнијег пјесника и пророка“, генија који је мислио само „о слободи свога малог народа и великим дјелима“.

На потоњој ури, Владика је, као какав древни првосвештеник, „благословио земљу и народ“, а будућим управитељима препоручио да „сиротињи чине правду“.

Његов насљедник књаз Данило је наставио започето државотворно дјело свога претходника, прогласио се за књаза, сузбио племенски сепаратизам, учврстио органе централне власти и увео апсолутизам у Црној Гори. У томе је имао велику помоћ свога брата војводе Мирка. Њих двојица су били „двје главе истог тијела“. Обојица пријеке нарави и гвоздене одлучности, врло су заслужни за стварање модерне црногорске државе и очување њене фактичке независности. Књаз Данило је успио да европским силама наметне *црногорско њишање* у склопу *источног њишања*. Иако је владао само девет година, његов је значај изузетно велик, а мјесто у историји стамено. Мада је био врло пријеке нарави и имао доста противника, грубих грешака и сурових поступака, народ се не само плашио Зека Малог, званог Муња, него га је већина и обожавала, јер је уливао сигурност и вјеру у избор пута којим је водио Црну Гору.

О књазу Данилу и великом војводи Мирку остала су бројна предања, приче, анегдоте и пјесме – врло богато наслеђе народне традиције. У грађењу њиховог државничког и људског лика историја и традиција се надопуњавају.

Након трагичне смрти књаза Данила, за његовог насљедника је дошао Никола Мирков, али је фактички господар Црне Горе, све до смрти 1867, био велики војвода Мирко, стамени стуб црногорске слободе и независности. Он је увео књаза Николу у расплет балканске кризе, а овај је, уз извјесне грешке и заблуде, добро знао да искористи све прилике које су му се указале на територијалном проширењу земље и признању њене независности, и замашно допринио укупном црногорском препороду на свим пољима државног, друштвеног, правног, економског, културног и умјетничког живота. Дубоко је обиљежио своје доба и историју своје земље. На жалост, у вихору европских збивања и слиједу историјских процеса Црна Гора је, у свјетском рату, доживјела потпуни слом. Први пут у својој историји црногорска војска је положила оружје а држава капитулирала. Иако су то условиле објективне историјске околности и неискрен став Савезника, несумњиво велику кривицу и одговорност сноси и сам краљ Никола, па и његова породица.

Умро је у егзилу, неправедно оклеветан, а његови посмрти остаци пренесени су у земљу којој је посветио сав свој вијек, државнички рад и своје

стваралаштво, тек након неколико деценија. Био је истински син своје отаџбине, она му је била и судбина и проклетство. И у историји и у традицији њихове судбине се преплићу. У народној свијести и традицији Никола I је, на неки начин, мјерило и дан-данас.

Народно предање је акумулирало и сачувало огроман материјал о књазу и краљу Николи. Скоро да нема народне духовне и умјетничке форме која није, на овај или онај начин, забиљежила успомену или неку важну чињеницу везану за овога господара црногорског.

Народ црногорски, којег су сурова реалност и крвава историја научили да „истини гледа право у очи”, али и склон сујевјерју, одговоре на нека питања тражио је и у ирационалном.

Потпуно историјски и судбински, и духом и по начину живота, срастао са својом династијом у једно живо ткиво за те одговоре он се обраћао управо онима који су били виши за главу па и више. Тако је остала прича како је Владика Раде приликом рођења Николе Миркова уснио судбоносан сан, на основу којег је „тачно прорекао судбину овог посљењег црногорског владара”. Поента те приче каже како је владика рекао, сјећајући се свога „рђавога сна”, када су му казали да је Стана Миркова родила мушко дијете, „али наопако”, па пошто нико није хтио да га „удади” – рекао: „Гријех на вашу душу!” И додао: „Ово дијете постаће владалац Црне Горе. Прошириће је и прославиће је! Наопако се родио, наопако ће и умријети. Ископаће нашу кућу и обрукати Црну Гору и тешко томе ко доживи његов крај. Очито је да је ово казвиање настало колико из очаја једног сломљеног народа толико и из потребе његовог духа да нађе алиби за сопствену несрећу. С друге стране, прича је из времена у коме име краља Николе није било популарно ни препоручљиво помињати га, па ни цијелу династију, а сјећања на класичну Црну Гору, њену славу и величину била су и свјежа и врло болна. У новим временима понос и туга били су једина утјеха. Сјећајући се „Златног доба” своје историје, народ је судбину династије доживљавао као сопствену, али је морао за свој удес, уз помоћ маште, наћи неко убједљиво, више, метафизичко оправдање.

А „Црногорци ка’ Црногорци”, кроз племенски партикуларизам и сепаратизам у односу на централну земаљску власт, државне и националне интересе Црне Горе, у вјековној борби за голо самоодржање и животни простор, кроз вјековна масовна иселавања, економску и политичку емиграцију, различито су се односили према Црној Гори, сопственом народу и црногорској династији Петровић Његош. Петровићи су имали и своје политичке противнике: Сава у Шћепану Малом, Владика Петар I и Петар II у гувернадурима и неким самозваницама, књаз Данило се у борби за пријесто борио са својим рођацима, који су морали у емиграцију, док је у доба књаза Николе емиграција прерасла у озбиљну политичку снагу.

Црна Гора Петровића је морала да се бори не само против непријатеља, империјалних царстава и пограничних држава, него и против сопствене по-

пулације, која је кроз залагање за друге идеолошке и државне концепте, под плаштом увођења демократије, у контексту српском и југословенском, била слијепа за своју отаџбину а камоли за династију Петровић Његош која је бранила њен опстанак, државне и националне интересе. Црна Гора је била и јесте држава или полудржава чија бројна дијаспора стално настоји да узме улугу матице. Уз то се још од краја 19. вијека под утицајем омладине која се школовала на страни и политичке емиграције индуковала опозиција династији Петровића. У спречи те су снаге касније прешле у отворени тероризам, што свједоче Бомбашка афера и Колашински процес, свдећи *црногорско њишање* на (псеудо)династичко. Од тада до данас ствари се нијесу суштински промијениле, само су се промијенили протагонисти и начин борбе против тековина династије Петровић Његош.

Међутим, нијесу само црногорска дијаспора и емиграција, економска и политичка, служиле другим државним пројектима, већ су то потхрањивали добрим дијелом и сами Петровићи, на штету сопствену и своје земље, нарочито Никола I.

Мада је претежан дио Црногораца увијек био уз своју славом овјенчану династију и њене владоце, мањи дио имао је и другачије виђење и другачије циљеве.

Иако су Петар II, књаз Данило и књаз – краљ Никола у име државе као апосолутног носиоца власти морали да се послуже и државном принудом, казнама, затворима и смакнутима – данашње доба има за такве потезе разумијевање, али за евентуално почињене злочине, па чак и Петровића, не може их нико накнадно амнестирати, ако су, заиста, почињени.

Због тога су се противници Петровића упињали да докажу како су они „лацмански Његуши“, „његушки чарапаши и палиноге“, као и то „да је Његушко племе, а нарочито Петровић-Његошев дом, покварило из темеља Црну Гору и створило од ове часне и јуначке српске провинције један мрачни гроб и витуперијум целог човечјег рода“. Да наличје представе као лице.

Петровићи су за црногорску (политичку) емиграцију у Београду, на размеђу 19. и 20. вијека прије свега по текстовима које је она објављивала: „народна куга“, „божја казна“, „Пилати“, „отрови“, „звјерад у човјечјој кожи“, „отужни и препредени зликовци“ који су крв „злочиначки на свако црногорско огњиште просули“, „срамотна и хајдучка кућа“, „фиксирани балкански цареви“, који „раде против Српства“ и његове завјетне мисли – уједињења. У том духу је Петар II као утемељитељ и основатељ Сената, Гвардије и перјаника, централизоване управне, судске, извршне и војне власти, а уз то и црквене – „гробар српског имена“, јер наводно од његове владавине цијела кућа Петровића кроз Црну Гору чини „безакоња и пљачкања“, али је уз то и „крвожедни митроносац“, „франзави крволук“, „кривоклетник“, „митроносни крволук“, „окорели зликовац под митром“, „вјероломни митроносац“, „глава под брадом без образа“, „глава под митром без части“, „глава под мантије без појма о Богу“, „најсрамотнији хри-

шћански свештеник који је до сада земљу газии”, „франзави безаконик у мантије”, „втори Александар Борција”, владика који је својим поступањем успио „да окаља част српског народа у Црној Гори”, који је „нанио љагу српском народу у Црној Гори”.

С каквом су се мржњом црногорски емигранти и други противници династије односили према Петру II види се по томе како су тумачили његову потоњу вољу „Нека почива на Ловћену, јер збиља, као да му је сам Бог наредио, да на самртном часу изабере то мјесто за вјечити боравак међу звјеровима и на том свијету, као што је сам био развратник и звијере на овоме”.

На другом мјесту се каже за Петра II, чије дјело је временом добијало на цијени, а он сам растао као пјесник и мислилац, да је он *Горски вијенац* писао у „оно вријеме, кад је сваки Црногорац мање-више глуп, прост и фанатик био, те није знао ни умио да оцијени шарлатанство, лажи и злочинства Владике Рада, који је покушао да писањем Горског вијенца укрије од потомства своја гнусна издајства и злочинства”.

Данас духовни потомци тих Владичиних кудитеља називају исти тај „Горски вијенац” највећим „делом српске и југословенске књижевности”, његов народ „Његошевим народом”, а језик „Његошевим језиком”, а престижну награду која носи његово име, њен новчани дио, добитник је намијенио за рушење његовог Маузолеја...

Нешто боље од Петра II прошао је Петар I, који ипак није остављен на миру у изобличавању цијеле династије, чијој се светости један сој Црногораца ругао тако да то представља светогрђе. О његовој смрти и посвећењу у неким круговима говорило се са ужасним сарказмом, иако је по кудиоцима династије Петровића он „једини поштен калуђер” из Петровић – Његошевог дома. Петра I такви Црногорци називају „Свети Петар Његушки”, а тврде да је послје четири године када је нађен цјелокупан изледао „као пајак, шарени светац без носа”.

Од противника династије нијесу остали поштеђени ни владика Данило, ни Сава, ни Василије, а гњев се сручио на књаза Данила, војводу Мирка и књаза Николу.

Цијела критика династије преламала се кроз Петра II „који је замислио, на несрећу Црне Горе и на поругу Бога и људског рода, да од прљавих његушко-которских проскураша и калуђерштина створи једну колико скоровечерњу и скандалозну, толико надувену и по српске интересе убитачну династију!”

Петровићима ма које они боје били, по овима, „и ма како се ко од њих звао, не припада ништа друго у Црној Гори сем анатеме, куршума у чело и народног презрења”. Јер, Петар II је „почео радити науштрб српских интереса” и поставио темељ „убитачном црногорском сепаратизму”, који се у свој снази и нагости испољио у књазу Данилу а нарочито књазу Николи.

Критиковане су све области друштвеног и државног живота под њиховом управом и све породице на које су се они ослањали.

Као морални пандан дому Петровића његови кудитељи и противници претпостављају му династије Обреновића и Карађорђевића.

Међутим, вријеме и наука, народ и држава, окружење и страни свијет, утврдили су да је династија Петровић Његош од владике Данила до књаза – краља Николе пресудно утицала на опстанак Црне Горе, на њено државно утемељење и обликовање. Са њима је почела „нова слава црногорска”. Речено је и то да је: „Оно што је Немањићима Св. Сава, то је Петровићима Св. Петар Цетињски”.

Ако ништа друго, Петровићи су у великој мјери научили Црногорце да завидљиво не гледају на благостање и срећу других народа него да се боре за сопствене.

Вријеме је учинило своје: духовно драго камење династије Петровића потомци нијесу расули већ је оно дио наше укупне баштине, традиције, историје и културе.

И након свега, двије политичке Црне Горе и двије свијести стоје једна према другој.

Његошеве стихове:

Разведри ми више Горе Црне,
уклон од ње муње и громове
и смућени облак градоносни...”

једни и даље виде као *олујни облак* који не пролази, док други исти тај облак виде као *ћроведрицу*.

Али за све, и за једне и за друге, скоро угашену искру црногорске слободе Владика Данило Петровић је наново распирио, а његови сљедбеници пламен слободе, на огњишту око кога се окупљају сви Црногорци.

ПРЕГЛЕДАНА И КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

Историја Црне Горе, књ. 3, Титоград 1975.

Јагош Јовановић, *Сиварање црногорске државе и развој црногорске националности*, Цетиње 1947.

Бранко Павићевић, *Сиварање црногорске државе*, Београд 1955.

Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Пејтра I и Пејтра II*, Београд 1981.

Бранко Павићевић, *Пејтар I Пејтровић Његош*, Подгорица 1997.

Пејтровићи – њисци, духовници, владар /приређивачи Слободан Томовић, Горан Секуловић, Подгорица 1997, Том I-III.

Повјесница црногорска: одабране историје Црне Горе до краја XIX вијека/ приредио Маријан Миљић, Подгорица 1997.

- Миомир Дашић, *Оглед из историје Црне Горе (студије о догађајима од краја XVIII вијека до 1918)*, Подгорица 2000.
- Драгоје Живковић, *Историја црногорског народа*, књ. II, Подгорица 1992; Подгорица.
- Ђорђевић – Ђоко Д. Пејовић, *Исељавања Црногораца у XIX вијеку*, Подгорица 1962.
- Милорад Медаковић, *Владика Данило /приредио Маријан-Машо Миљић, Цетиње 1997.*
- Милорад Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, у Новом Саду 1860.
- Б. М. Г. Медаковић, *П. П. Њеџош њосљедњи владајући владика црногорски*, Нови Сад 1882.
- Љубомир Дурковић Јакшић, *Енглези о Њеџошу и Црној Гори*, Титоград 1963.
- Душан Оташевић, *Њеџуши кроз вријеме*, Подгорица 1999.
- Виала де Сомиер, *Историјско и љубавно иштовање у Црну Гору*, Цетиње 1994.
- Вукмановић Саво, *Никола Пејровић Њеџош – Биографске црте*, Цетиње 1990.
- Вуксан Душан, *Пејтар I Пејровић Њеџош и његово доба*, Цетиње 1951.
- Душан Вуксан, *Сјоменица Пејтра II Пејровића Њеџоша, Владике Рада 1813-1851-1925*, Цетиње 1926.
- Герхард Геземан, *Чојсџиво и јунашџиво сџарих Црногораца*, Цетиње 1968.
- Вилијем Дентон, *Црна Гора, њен народ и његова историја*, Подгорица 1996.
- Ристо Ј. Драгићевић, *Црногорски гувернадури (1717-1830)*. – У: Цетиње и Црна Гора, Београд 1927.
- Љубомир Каписода Стањевић, *Манасџир Сџањевићи, сџоџодишња резиденција Пејровића (историјати и извори)*, Цетиње 1998.
- Ристо Ковијанић, *Њеџошеви џреци и џоријекло*, Гласник Етнографског музеја, III, Цетиње 1963.
- Андрија Лаиновић, *Сџранци о Црној Гори и Црногорцима*, Записи, XXI, св. 2, Цетиње 1939.
- Андрија Лаиновић, *Три Француза о Црној Гори*, Цетиње 1949.
- Видо Латковић – Никола Банашевић, *Савременици о Њеџошу*, Београд 1951.
- Чедомир Лучић, *Миџројолиџ Пејтар I Пејровић*, Титоград 1991.
- Симо Матавуљ, *Бџешке једног џисца*, Београд 1923.
- Божо Михаиловић Ђ., *Миџројолиџ Пејтар I Свеџи*, Цетиње 1973.
- Михаиловић Божо Ђ., *Њеџош*, Цетиње 1966.
- Љуба Ненадовић, *О Црногорцима, Писма са Цеџиња 1878. џодине*, Београд 1929.
- Бранко Павићевић, *Данило I Пејровић Њеџош књаз црногорски и брдски 1851-1860*, Београд 1990.
- Вукашин Пешић, *Паџријархални морал Црногораца*, Титоград 1986.
- Петар Поповић, *Црна Гора у доба Пејтра I и Пејтра II*, Београд 1951.
- Посланице миџројолиџија црногорског Пејтра I /приредио Душан Вуксан, Цетиње 1935.*
- Борис Путилов, *Јуначки еџ Црногораца*, Титоград 1985.
- Павле Аполоновић Ровински, *Црна Гора у џрошлосџи и садашњосџи* – Том II – ИВ, Цетиње 1993-1994.
- Глигор Станојевић, *Црна Гора џред сџварање државе*, Београд 1962.
- Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, Цетиње 1955.
- Глигор Станојевић, *Шџеџан Мали*, Београд 1957.
- Јозеф Холчек, *Црна Гора*, Подгорица 1996.
- Глигор Станојевић, *Миџројолиџ Васиље Пејровић Њеџош и његово доба (1740-1766)*, Београд 1979.
- Војвода Симо Поповић, *Мемоари /приредили Јован Р. Бојовић, Новица Ракочевић, Цетиње – Подгорица 1995.*

- Светислав Мариновић, Ратко Вукотић, Марко Дакић, *Црногорско судство кроз историју*, Подгорица 1998.
- Ристо Ј. Драгићевић, *Канонизација Црногорског митрополита Пејтра И Пејтровића – Његоша*, Сарајево: Просвета, 1935.
- Ристо Ј. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, Цетиње 1949.
- Неколико крвавих слика из албума Пејтровић – Његошевог дома* / скупио и издао Главни одбор црногорске емиграције, св. 1, Београд 1898.
- Јован Ђоновић, *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905-1910*, Београд 1939.
- Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, Цетиње 1991.
- Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914-1918*. – Фототипско изд. – Подгорица 1997.
- Саша Кнежевић, *Црна Гора и Велика Британија – одабрани радови*, Подгорица 2001.
- Никола I Петровић Његош, *Аутобиографија, мемоари, џуџописи*, Цетиње – Титоград 1989.
- Милован Ђилас, *Његош – њесник, владар, владика*, Београд – Љубљана 1988.
- Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари* / приредио Слободан Томовић, Цетиње 1996.
- Радован Н. Казимировић, *Чарање, зајтање, врачање и прорицање у нашем народу: њихово значење у њиховим духовним појавама*, Београд 1941.
- Растислав В. Петровић, *Владика Данило и владика Сава (1697-1781)*, Београд 1997.
- Растислав В. Петровић, *Шћепан Мали – загоњеник је решен*, Београд 2001.
- Владика Данило, Владика Сава, *Писма (избор)* / приредио Александар Младеновић, Цетиње 1996.
- Владика Василије, *Историја и књижевности* / приредио и превео Божидар Шекуларец.
- Владика Петар Први, *Пјесме, њисма, њосланице* / приредио Чедо Вуковић, Цетиње 1996.
- Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац* / приредио Александар Младеновић, Цетиње 1996.
- Будо Симоновић, *Зеко Мали*, Београд 2000.
- Пејтровићи-Његоши у њричи и анегдоји* / приредио Чедомир Баћовић, 5 књ. – Никшић 1997. (књ. I: *Свети Пејтар Цетињски*; књ. II *Његош*, књ. III *Књаз Данило*; књ. IV *Војвода Мирко Пејтровић*, књ. V *Краљ Никола*).
- Марко Вујачић, *Знаменити црногорски и херцеговачки јунаци*, књ. I – III, Цетиње – Београд, 1951-1953 и Титоград 1990.
- Боро Вујачић, *Црногорци у њричама и анегдојама*, Подгорица 1994.
- Марко Миљанов, *Племе Кучи у народној њричи и њјесми*, књ. II, Титоград 1967.
- Ненадовић Љубомир, *Писма из Италије*, Цетиње 1975.
- Мићун Павићевић, *Црногорци у њричама и анегдојама*, књ. I – XXV, 1928-1940.
- Стојан Церовић, *Примјери из живога Црногораца: њиховог чојства, вишештва и карактера*, књ. I – III, Никшић 1936.
- Црногорске анегдоје, аниологија* / приредио Р. Меденица, Титоград 1967.
- Петар II Петровић Његош, *Изабрана њисма*, Београд 1927.
- Вук Поповић, *Койторска њисма*, Београд 1964.
- Свједочење, избор из мемоарске лијерајуре*, Титоград 1978.
- Аница Шаулић, *Новица Церовић*, Београд 1959.
- Сула Радов: *Изреке и анегдоје* / приредио Боро Вујачић, Београд 1979.
- Томо Ораовац, *Знамените Црногорке*, Земун 1940.

Marijan – Mašo MILJIĆ

THE PETROVIĆ NJEKOŠ DYNASTY, MONTENEGRO AND
THE MONTENEGRINS – BETWEEN MYTH AND REALITY,
TRADITION AND HISTORY

Summary

Rare are the dynasties that had so ominous and so effective role in history of their people and state like the Montenegrin dynasty Petrović Njegoš is. All the seven Petrovićs, five archbishops and two secular rulers, from present historical distance, are seen better, and their magnitude and significance more clearly expressed and understood. They are fully adjusted to the total history of Montenegro, Montenegrin state and Montenegrin people, spirit and culture.

The objective of this paper is to demonstrate, at least to some extent, the link between the myth and reality, tradition and history on the example of the Petrović Njegoš dynasty.

The tradition was carrying over people's memory and experience about the rulers from the Petrovićs family through the story, poem and other forms of collective spirit. The Petrovićs tradition is vividly present in Montenegro. Historical science has given its judgment about the Petrovićs. Their rule has been thoroughly studied in historiography. Tradition and history, when speaking about this dynasty, mainly coincide, but there are, for the nature of their interest, significant differences. The vivid picture about the Petrović Njegoš dynasty is completed in a complex unity of all the elements of tradition, history and creativity.